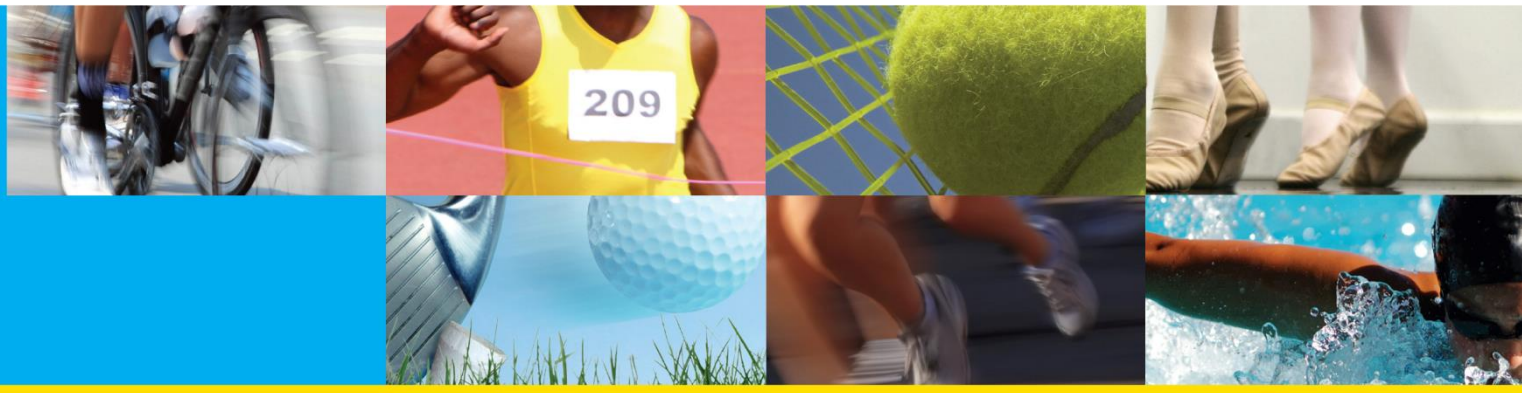
mulier instituut
sociaal-wetenschappelijk sportonderzoek

Cijfers over vechtsport

Een inventariserende studie naar beoefening, aanbod, evenementen en veiligheid van full-contact vechtsporten in Nederland

Agnes Elling

Sabine Schootemeijer

Remko van den Dool

Cijfers over vechtsport

Een inventariserende studie naar beoefening, aanbod, evenementen en veiligheid van full-contact vechtsporten in Nederland

met ondersteuning van het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport

Agnes Elling, Sabine Schootemeijer & Remko van den Dool

© Mulier Instituut
Utrecht, januari 2017

***Mulier** Instituut*
sociaal-wetenschappelijk sportonderzoek

Postbus 85445 | 3508 AK Utrecht
Herculesplein 269 | 3584 AA Utrecht
+31 (0)30 721 02 20 | www.mulierinstituut.nl
info@mulierinstituut.nl | @mulierinstituut

Inhoudsopgave

1.	**Inleiding**	**7**
2.	**Resultaten**	**9**
2.1	Deelname aan (full-contact) vechtsport	9
2.2	Aanbieders van vechtsport	13
2.3	Evenementen/gala's	16
2.4	Veiligheid sporters	17
3.	**Conclusies en aanbevelingen**	**19**
Referenties		**21**
Bijlage		**23**

1. Inleiding

Over het algemeen heeft ‘sport’ tegenwoordig een positieve connotatie. De heersende idee is dat sport ‘goed’ is. Niet alleen in relatie tot gezondheid (fysiek en mentaal), maar ook bijvoorbeeld ten aanzien van pedagogische waarden zoals een positieve psychosociale ontwikkeling van kinderen.
Dergelijke positieve beeldvorming bestaat ook rondom de vechtsport judo, maar geldt niet voor alle andere vechtsporten (krijgskunsten, martial arts). In het bijzonder ‘harde’ vechtsporten, zoals de full-contact vechtsporten ofwel ringcontactsporten muay thai (thaiboksen), kickboksen en mixed martial arts (MMA), worden juist vaak geassocieerd met straatvechters, met leren vechten in plaats van met het beteugelen van agressie buiten de ring. Vechtsport komt bovendien regelmatig in het nieuws vanwege geweldsincidenten van (bekende) beoefenaars en vermeende verbanden met criminele organisaties.

Het bestaande (inter)nationale onderzoek naar de maatschappelijke betekenis van vechtsporten is tweeledig. Naast de associatie tussen de beoefening van full-contact vechtsporten, een lagere sociaaleconomische status en agressie/geweld/criminaliteit, komen ook de potentiële positieve waarden steeds naar voren. Deze positieve waarden zijn gebaseerd op de oosterse oorsprong van de meeste vechtsporten, waarbinnen zelfvertrouwen, respect en zelfbeheersing kernconcepten zijn (Buysse & Duijvestijn, 2011; Dortants & Van Bottenburg, 2014; Elling & Wisse, 2010; Loef & Lagendijk, 2015; Theeboom & Verheyden, 2011; Vertonghen, 2011).[1]

De potentiële kracht van vechtsport is dat het ‘vechters’ trekt, maar agressie reguleert en kan bijdragen aan (re)socialisatie en maatschappelijke integratie. De mate waarin daadwerkelijk agressieregulatie en (re)socialisatie optreedt, wordt mede bepaald door de capaciteiten en ambities van de beoefenaars en trainers én de context van training en wedstrijden binnen de full-contact vechtsportsector. De wijze waarop vechtsport gedoceerd en wordt beoefend, het sociale klimaat en het bestaan van sanctionerende maatregelen binnen vechtsportscholen, -bonden en -wedstrijdorganisaties (gala’s) is sterk van invloed op de persoonlijke en maatschappelijke betekenis van vechtsport.

De negatieve beeldvorming van full-contact vechtsporten - gevoed door diverse geweldsincidenten rondom vechtsporters, gala’s en banden met de georganiseerde criminaliteit - leidde in het verleden regelmatig tot Kamervragen. Dit resulteerde onder meer in een door Dortants & Van Bottenburg (2013) uitgevoerde verkenning naar de mogelijkheden voor zelfregulering van de vechtsportpraktijk en de mate waarin regulering door de overheid nodig is. Zij benoemden de complexiteit en urgentie van de bestaande problematiek op diverse terreinen (medisch, pedagogisch, openbare orde en veiligheid en bestuurlijk-organisatorisch) en de noodzakelijke rol van de overheid om het proces van regulering te regisseren. In opdracht van het ministerie van VWS werd vanuit NOC*NSF vervolgens een commissie regulering vechtsporten ingesteld die onder meer werkgroepen organiseerde met vertegenwoordigers van diverse geledingen in het veld van de vechtsportbeoefening en –organisatie zoals sporters, trainers, ondernemers, (lokale) bestuurders en artsen. Dit proces mondde uit in een plan van aanpak ter regulering van de full-contact vechtsporten in Nederland (Van Koolwijk, Lagendijk & Van Egdom, 2014). In het voorjaar van 2015 accordeerde minister Schippers dit plan van aanpak op een landelijk symposium

[1] Enkele internationale studies zijn: Endresen & Olweus (2008); Nichols & Crow (2004); Twemlow et al. (2008); Wagnsson et al. (2013).

met ondersteuning van betrokken stakeholders binnen de full-contact vechtsportsector. De zes centrale maatregelen zijn:

(1) het instellen van een vechtsportautoriteit;
(2) het ontwikkelen en invoeren van een keurmerk voor vechtsportscholen;
(3) het ontwikkelen en invoeren van een richtlijn voor vechtsportevenementen;
(4) het treffen van maatregelen ter bevordering van de veiligheid van (jonge) vechtsporters;
(5) het ontwikkelen en invoeren van een licentiesysteem voor stakeholders in de vechtsportsector;
(6) het ontwikkelen en implementeren van lokaal beleid voor vechtsporten.

Aangezien een cijfermatige onderbouwing van de ontwikkeling van de beoefening en het aanbod van (full-contact) vechtsporten tot dusverre ontbreekt, is het Mulier Instituut in 2016 gevraagd om – samen met het RIVM en het Sociaal en Cultureel Planbureau – een overzicht te geven van bestaande gegevens en aanbevelingen te formuleren voor het monitoren van de ingezette maatregelen.

Onderzoeksvraag

In de rapportage beantwoorden we de volgende drie onderzoeksvragen:

- Welke gegevens over deelname aan vechtsport (beoefenaars) en vechtsportaanbieders (verenigingen/vechtsportscholen) zijn beschikbaar in bestaande databronnen en welke specifieke gegevens zijn daaruit af te leiden over de ringcontactsporten?
- Welke overige kwantitatieve gegevens zijn beschikbaar betreffende wedstrijden in ringcontactsporten, zoals aantal gala's en veiligheid?
- Op welke wijze zouden de ingezette maatregelingen in het kader van de regulering van de full-contact vechtsportsector in de toekomst gemonitord kunnen worden?

Werkwijze

Op basis van bestaande gegevens en secundaire analyses op diverse databestanden zijn cijfermatige gegevens over onder meer deelname aan en aanbod van vechtsport verzameld. Waar mogelijk is daarbij nader ingezoomd op full-contact vechtsporten. Een conceptverslag is op 19 oktober 2016 besproken in een bijeenkomst met verschillende experts op het gebied van full-contact vechtsporten en sportonderzoek.[2] De input vanuit deze bijeenkomst is gebruikt om - waar mogelijk - extra gegevens te verzamelen en de definitieve rapportage op te stellen, die bij deze bijeenkomst nogmaals aan de aanwezigen is voorgelegd.

[2] Externe aanwezigen bij deze bijeenkomst waren: Eric Lagendijk (DSP), Alexander Engelhardt (WAKO), Jan van Looijen (FOG – sectie RCS), Glen Huisman (FOG – sectie RCS) en Ellen de Hollander (RIVM).

2. Resultaten

In dit resultatenhoofdstuk gaan we achtereenvolgens in op de deelname aan (paragraaf 2.1) en het aanbod (paragraaf 2.2) van (full-contact) vechtsporten in Nederland. In de derde en vierde paragraaf presenteren we enkele data met betrekking tot full-contact vechtsportwedstrijden (gala's) en veiligheid.

2.1 Deelname aan (full-contact) vechtsport

In deze paragraaf presenteren wij de inventarisatie van beschikbare cijfers uit diverse landelijke en lokale databronnen met betrekking tot vechtsportdeelname in het algemeen en – waar mogelijk – full-contact vechtsporten (kickboksen, muay thai en mixed martial arts) in het bijzonder.

Vechtsportbonden NOC*NSF

Tabel 2.1 laat een overzicht zien van de bij NOC*NSF aangesloten vechtsportbonden en de ontwikkelingen in ledental vanaf 1984. In totaal groeiden de door NOC*NSF erkende vechtsportbonden vooral sterk vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw tot begin van deze eeuw. We zien dat judo veruit de meest beoefende vechtsport is, met sinds begin jaren negentig van de vorige eeuw een vrij stabiel ledental tussen de 50.000 en 60.000.

Tabel 2.1 Ontwikkeling ledental van vechtsportbonden aangesloten bij NOC*NSF 1984 - 2015 (in aantallen)

	1984	1994	2004	2014	2015
Judo (JBN)	45.081	57.484	58.307	57.842	55.375
Oosterse gevechtskunsten (FOG)	400	3.320	12.143	8.186	10.164
sectie ringcontactsporten					2.000
Karate (KBN)	8.228	8.874	8.629	8.774	8.514
Taekwondo (TBN)	2.273	9.257	7.686	6.973	6.775
Krachtsport (KNKF)	1.644	2.536	6.365	6.088	6.254
Aikido (AN)[1]				3.776	3.630
Boksen (NBB)	2.182	2.734	7.824	3.337	3.168
Totaal	59.808	84.205	100.954	94.976	93.880

Bron: Ledentallen NOC*NSF 1984-2015

[1] Aikido Nederland was voorheen onderdeel van de Federatie Oosterse Gevechtskunsten (FOG)

De Federatie van Oosterse Gevechtskunsten (FOG) is een vereniging van meerdere vechtsporten (secties; o.a. kendo, wushu, pencak silat en ook ringcontactsporten) en laat behalve een algehele groei sinds 1984 ook sterke schommelingen zien.

De sectie ringcontactsporten van de FOG (FOG – sectie RCS) telt zo'n 2.000 leden en is wederom samengesteld uit diverse (gefuseerde) kickboks- en muay thai organisaties.[3]

In 2015 streefde de FOG (wederom) de karatebond voorbij, die de afgelopen jaren het meest stabiele ledental heeft (rond de 8.500), nadat in de periode 1990-1995 een piek van meer dan 15.000 leden werd bereikt. Taekwondo is eveneens een vrij stabiele vechtsport in verenigingsverband en samen met karate de afgelopen jaren beduidend populairder dan boksen. Volgens de ledencijfers kende boksen tot 2005 een toenemende populariteit, met meer dan 7.500 leden in de jaren 2003-2007, en daarna een fors ledenverlies.

Aikido is sinds 2009 een kleine erkende zelfstandige bond. Worstelen is de enige vechtsport binnen de krachtsportbond KNKF. Ten tijde van het VWS-programma Meedoen Alle Jeugd door Sport (2005-2010) zette de KNKF vechtsporten bij veel gemeenten als populaire jongerensport op de kaart en telde in 2009 ook een record van meer dan 9.000 leden.

Vechtsportscholen die full-contact vechtsporten als kick-/thaiboksen aanbieden, kunnen zijn aangesloten bij een door NOC*NSF erkende bond. Zo bieden diverse KNKF vechtsportscholen, naast worstelen, ook andere full-contact vechtsporten aan. Binnen de vechtsportscholen die zijn aangesloten bij de FOG – sectie RCS, zijn over het algemeen veel meer deelnemers actief dan de lidmaatschapscijfers suggereren, omdat alleen de wedstrijdsporters lid zijn. Daarnaast kennen full-contact vechtsporten meerdere, niet door NOC*NSF erkende organisaties (zoals de MON en de DMBF)[3], met al dan niet verschillende aangesloten sportscholen gericht op breedte- en/of wedstrijdsport.

Naast de via sportbonden geregistreerde clubsportdeelname, vormen vooral ook representatieve bevolkingsstudies belangrijke databronnen voor het vaststellen van de (ontwikkelingen in) deelname aan diverse sporten in Nederland.

Bevolkingsstudies sportdeelname

Om meer inzicht te krijgen in ontwikkelingen in de populariteit van (full-contact) vechtsporten hebben we secundaire analyses uitgevoerd op diverse landelijke databronnen. Aangezien bekend is dat full-contact vechtsporten vooral in grote steden en onder de daar sterker vertegenwoordigde etnische minderheidsgroepen populair zijn, hebben we ook een lokale sportdeelnamestudie (Amsterdam) in de inventarisatie betrokken. In deze nationale en lokale sportdeelnamemetingen zijn vechtsporten soms als overkoepelende categorie (al dan niet inclusief judo) en soms ook als aparte sporten opgenomen.

Uit geaggregeerde gegevens over 2013-2015 van de jaarlijks gehouden Gezondheidsenquête onder de bevolking van 12 jaar en ouder kan worden afgeleid dat twee procent van de bevolking van 12 jaar en ouder wekelijks actief is in een vechtsport (inclusief judo). Figuur 2.1 laat zien dat de populariteit

[3] Sinds 2013 zijn NOVER (Nederlandse Organisatie Voor Erkende Ringsporten, waaronder de in 1979 opgerichte Nederlandse Kickboks Bond (NKKB)), de WFCA (World Full Contact Association) en de WMTA (World Muay Thai Association) een samenwerking aangegaan binnen de sectie ringcontactsporten van de FOG. Voorheen was ook de in 1981 opgerichte Muay Thai Organisatie Nederland (MON) onderdeel van deze sectie, maar deze organisatie werd geroyeerd en vervolgens lid van de Nederlandse Culturele Sportbond (NCS). Enkele van de MON afgesplitste organisaties zijn de in 2008 opgerichte Dutch Muay Boran Foundation (DMBF), de sinds 2015 opgerichte Vechtsport Organisatie Nederland (VON) en de International Ringsport Organisation (IRO). De MON en VON zijn gelieerd aan de internationale amateur kickboks- en thaiboksbonden WAKO en IFMA.

afneemt met toenemende leeftijd: onder 12-18-jarigen beoefent nog vijf procent een vechtsport, onder 35-plussers nog slechts een procent.[4]

Figuur 2.1 Wekelijkse deelname vechtsport Nederlandse bevolking 12-79 jaar 2013-2015 (n=27.867; in procenten)

Bron: Gezondheidsenquête CBS 2013 en Gezondheidsenquête/Leefstijlmonitor CBS i.s.m. RIVM 2014-2015 (secundaire analyse: Mulier Instituut, 2016)

Kijken we naar ontwikkelingen door de tijd onder 12-tot 35-jarigen, dan zien we tussen 2001-2015 vooral een vrije sterke groei bij kickboksen (van 0,3 naar 1 procent) en in iets minder mate ook bij boksen, terwijl de deelname aan judo en karate/taekwondo constant bleef (tabel 2.2).[5] Wanneer we uitgaan van de totale populatie jongeren/jongvolwassenen van 12-34 jaar (4.781.956; CBS, peildatum 1 januari 2016), betekent dat in totaal in Nederland bijna 50.000 jonge kick-/thaiboksers actief zijn en een veelvoud aan andere vechtsporters.

Tabel 2.2 Ontwikkeling wekelijkse deelname verschillende vechtsporten 2001-2015, bevolking 12-34 jaar (in procenten)

	2001-2004 (n=8.581)	2005-2008 (n=7.618)	2009-2012 (n=6.644)	2013-2015 (n=6.571)
Boksen	0,2	0,4	0,6	0,8
Judo/jiujitsu	0,7	0,8	0,8	0,8
Karate/taekwondo	0,7	0,8	0,8	0,8
Kick-/thaiboksen	0,3	0,5	0,9	1

Bron: Gezondheidsenquête CBS 2001-2013 en Gezondheidsenquête/Leefstijlmonitor CBS i.s.m. RIVM 2014-2015 (secundaire analyse: Mulier Instituut, 2016)

Vechtsporten zijn nog steeds beduidend populairder onder jongens/mannen dan onder meisjes/vrouwen, maar de data laten een opvallende groei zien onder de laatste groep, vooral bij de 'hardere' vechtsporten boksen en kickboksen. Terwijl in de periode 2001-2004 onder 12-18-jarigen

[4] Een extra analyse op data van de Gezondheidsmonitor Volwassenen GGD'en, CBS en RIVM 2012 onder 19-49-jarigen (n=11.7247), uitgevoerd door het RIVM (Ellen de Hollander) laat vergelijkbare uitkomsten zien. Onder 19-34-jarigen is 2.2% actief in een vechtsport (incl. judo) en onder 34-49-jarigen is dat nog 1%.
[5] Karate/taekwondo en judo/jiujitsu staan als gecombineerde sportvormen geregistreerd in de Gezondheidsenquête. De analyse door het RIVM op data van de Gezondheidsmonitor 2012 (zie voetnoot 4) bevestigt de populariteit van kick-/thaiboksen (0,7%) en boksen (0,5%) vergeleken met judo/jiujitsu (0,3%) en karate/taekwondo (0,2%) onder de groep 19-34-jarigen.

jongens twee keer zo vaak aan vechtsport deden dan meisjes (0,6 vs 0,3 procent) was dat in de periode 2013-2015 ongeveer gelijk (1,4 vs 1,3 procent).
Om meer specifieke informatie te krijgen over de beoefening van full-contact vechtsporten, onder andere in relatie tot etniciteit, hebben wij tevens gebruikgemaakt van een grootstedelijke sportdeelnamestudie uit Amsterdam uit 2013.

Tabel 2.3 laat onder meer zien dat in Amsterdam de populariteit van andere vechtsporten dan judo ook al hoog is onder 6-11-jarigen en dat vechtsporten onder alle etnische groepen populair zijn en vooral onder jongens/mannen van niet-westerse herkomst.

Tabel 2.3 Beoefening judo en overige vechtsporten (in afgelopen 12 maanden) onder Amsterdamse bevolking 6-34 jaar (n=2.734), naar geslacht en etnische achtergrond (in procenten)

	Vechtsport	Judo
Totaal	8	3
Leeftijd		
6-11 jaar	10	11
12-18 jaar	9	3
19-34 jaar	8	1
Geslacht		
Jongen	11	4
Meisje	6	1
Etniciteit		
Autochtoon	8	3
Westerse allochtoon	6	3
Niet-westers allochtoon	9	2
*Geslacht*etniciteit*		
Man – niet-westers allochtoon	15	5
Vrouw – niet-westers allochtoon	5	1
Man - westers allochtoon	8	3
Vrouw - westers allochtoon	4	4
Man – autochtoon	9	3
Vrouw – autochtoon	7	1

Bron: Sportmonitor Amsterdam 2013 (secundaire analyse: Mulier Instituut, 2016)

Kijken we specifiek naar de populariteit van vechtsporten (exclusief judo) onder jongeren van 12-18 jaar, dan zien we dat vechtsporten onder Amsterdamse jongeren tot de tien meest beoefende sporten behoren (tabel 2.4). Inclusief judo staan vechtsporten onder Amsterdamse sporters onder 18 jaar zelfs op plek drie na voetbal en zwemmen en ook onder Surinaams/Antilliaanse en Turks/Marokkaanse sporters staan vechtsporten in de top vijf (zie Selten, Greven & Bosveld, 2013).

Tabel 2.4 Tien meest beoefende sporten onder jongeren (12-18 jaar) in Amsterdam in 2013 (in procenten)

1.	Veldvoetbal	31
2.	Fitness/aerobics	20
3.	Hardlopen	19
4.	Zwemmen	11
5.	Hockey	11
6.	Dans	10
7.	Schaatsen	10
8.	**Vechtsport (excl. judo)**	**9**
9.	Tennis	8
10.	Basketbal	8

Bron: Sportmonitor Amsterdam 2013 (secundaire analyse: Mulier Instituut, 2016)

Tot slot hebben we nog een secundaire analyse uitgevoerd op data van het Jeugdsportfonds die sportdeelname mogelijk maakt voor kinderen van gezinnen met beperkte financiële middelen. Tabel 2.5 laat zien dat de beoefening van vechtsport, na voetbal en zwemles/zwemsport op de derde plaats staat van de sportdeelname via het Jeugdsportfonds in 2015. Zoomen we specifieker in op de aard van vechtsport dan blijken kick-/thaiboksen (5%) en judo (4%) het meest populair, gevolgd door karate en taekwondo (beide 2%).

Tabel 2.5 Vijf meest beoefende takken van sport door kinderen (3-21 jaar) die sporten via het Jeugdsportfonds in 2015 (n=32.257; in procenten)

Voetbal	42
Zwemles/zwemsport	24
Vechtsporten (incl. judo)	14
Gymnastiek/turnen	5
Fitness	2

Bron: Jeugdsportfonds 2015 (secundaire analyse: Mulier Instituut, 2016)

De in deze paragraaf gepresenteerde cijfers bevestigen de verwachtingen op basis van eerdere studies dat het niet eenvoudig is om goed inzicht te krijgen in de deelname aan de full-contact vechtsporten, oftewel ringcontactsporten. Wel kunnen we op basis van de verzamelde data concluderen dat de populariteit van full-contact vechtsporten als kick- en thaiboksen is toegenomen en deze sporten vooral populair zijn onder jongeren en jongvolwassenen, in het bijzonder met een migratieachtergrond en/of uit gezinnen met een laag inkomen (zie ook Buysse & Duijvestijn, 2011; Dortants & Van Bottenburg, 2013; Elling & Wisse, 2010). Aangezien de laatste groepen naar verwachting niet goed vertegenwoordigd zijn in bevolkingsonderzoeken, zal de daadwerkelijke deelname aan ringcontactsporten naar alle waarschijnlijkheid nog wat hoger liggen dan uit de resultaten van betreffende studies naar voren komt.

2.2 Aanbieders van vechtsport

Anders dan sporten die vrijwel uitsluitend in verenigingsverband worden beoefend, zoals bijvoorbeeld hockey, zijn aanbieders van vechtsport relatief vaak kleine (eenpersoons)bedrijven, de zogenoemde sportscholen. Deze sportscholen bieden bovendien vaak meerdere vechtsporten aan.

In tabel 2.6 staan aantallen vechtsportaanbieders vermeld volgens de gegevens van NOC*NSF (aantal aangesloten organisaties van de door hen erkende vechtsportbonden) en van de Kamer van Koophandel (KvK; uitgesplitst in verenigingen en bedrijven).[6]

De data bevestigen dat een groot aantal vechtsportaanbieders niet bij NOC*NSF zijn aangesloten en dat veel vechtsportclubs bedrijven zijn, in plaats van verenigingen. Behalve vechtsportclubs die trainingen aanbieden, kan het bij de betreffende organisaties ook gaan om een van de talrijke (internationale) 'vechtsportbonden' (zie voetnoot 3) of gala-organisatoren. Volgens verwachting van betrokkenen uit de vechtsportwereld, is het totaal aantal vechtsportaanbieders overigens nog beduidend groter, omdat deze ook niet allemaal bij de Kamer van Koophandel zijn geregistreerd.

Tabel 2.6 Vechtsportaanbieders volgens gegevens NOC*NSF (verenigingen) en de Kamer van Koophandel (verenigingen en bedrijven) in 2015 (in aantallen)

	NOC*NSC	**Kamer van Koophandel**	
	aangesloten clubs	sportverenigingen	sportbedrijven
	(n=24.669)	(n=27.126)	(n=3.990)
Judo/juijitsu (JBN)	668	437	68
Oosterse gevechtsporten (o.a. kendo/pencak silat/worstelen) (FOG)	406	75	227
sectie ringcontactsporten	(208)		
Karate/taekwondo (KBN, TBN)	336	320	32
Aikido (AN)	205	75	8
Boksen (NBB)	85	116	14
Krachtsport (KNKF)	57	29	5
Overige vechtsport		193	98

Bron: Ledencijfers NOC*NSF 2015 en KvK 2015 (bewerking: Mulier Instituut, 2016)

Opvallend is dat het totaal aantal bij NOC*NSF aangesloten organisaties voor judo/juijitsu, oosterse gevechtssporten en aikido groter is dan de bij de KvK ingeschreven aanbieders voor deze sporten; mogelijk zijn deze deels geregistreerd onder 'overige vechtsporten'.

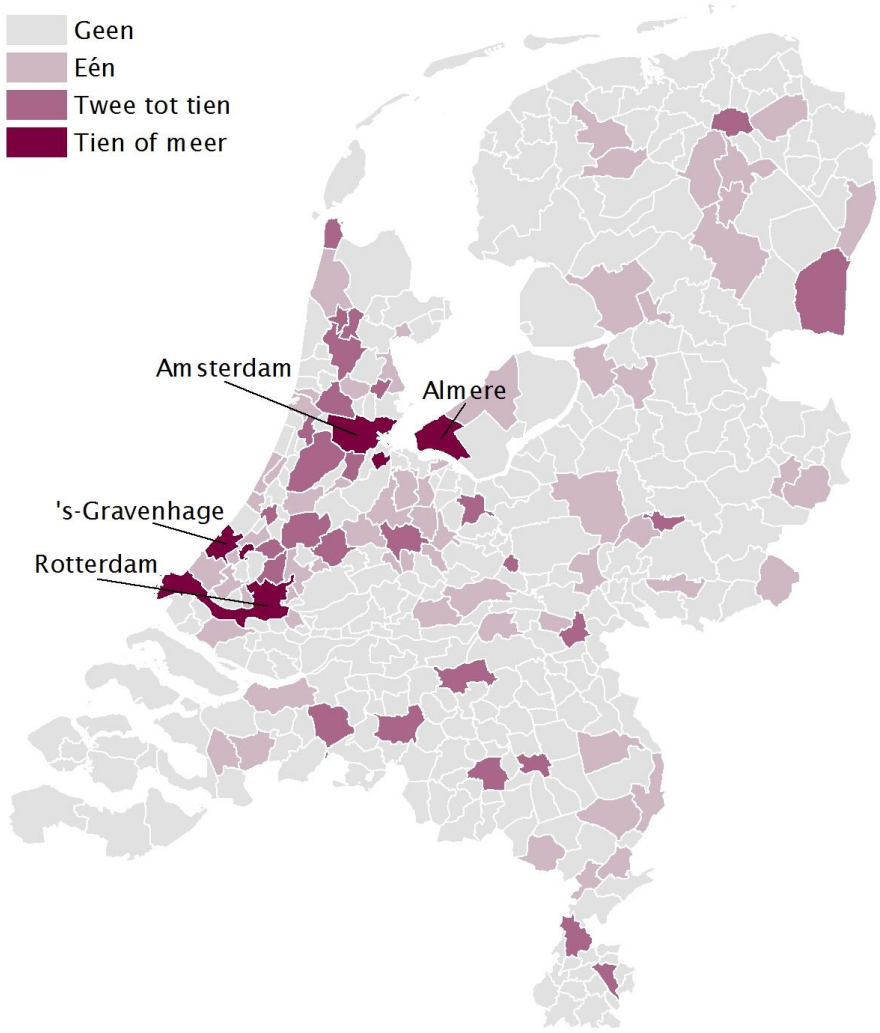
Volgens opgave van de sectie ringcontactsporten van de FOG, zijn er eind 2016 in totaal 208 clubs/vechtsportteams aangesloten, die een of meerdere full-contact vechtsporten - kickboksen, thaiboksen of mixed martial arts – aanbieden, naast eventueel andere (vecht)sporten. Deze sportscholen/wedstrijdteams zijn verspreid over 108 plaatsen in 96 Nederlandse gemeenten. Figuur 2.2 laat de spreiding van deze clubs zien over Nederland.

De meeste van deze 208 bij de FOG-sectie RCS aangesloten vechtsportscholen/wedstrijdteams bevinden zich in Amsterdam (n=24; 12%), gevolgd door Den Haag (n=17; 8%), Rotterdam (n=13; 6%) en Almere

[6] Van de bij de KvK geregistreerde sportverenigingen en sportbedrijven hebben we zo goed mogelijk geprobeerd om de specifieke sport te achterhalen via de naam of door deze op te zoeken (via internet).

(n=11; 5%). In twee derde van de gemeenten met een bij de FOG aangesloten vechtsportschool/wedstrijdteam gaat het om een sportschool (zie ook tabel B2.1 in de bijlage).

Figuur 2.2 Vechtsportaanbieders aangesloten bij Federatie Oosterse Gevechtskunsten – sectie ringcontactsporten (lid NOC*NSF) in 2016

Bron: Aangesloten sportscholen Federatie Oosterse Gevechtskunsten – sectie ringcontactsporten 2016 (bewerking: Mulier Instituut, 2016)

In de volgende paragraaf staan we stil bij gegevens met betrekking tot de organisatie van wedstrijden in ringcontactsporten.

2.3 Evenementen/gala's

Evenals het in kaart brengen van de deelname aan vechtsport en het aantal vechtsportaanbieders, is een inventarisatie van het aantal vechtsportgala's niet eenvoudig, aangezien er geen eenduidige registratie plaatsvindt. Er bestaan verschillende organisaties die overzichten bieden van vechtsportgala's, soms naar bond, soms naar specifieke vechtsport.[7]

Volgens opgave van de FOG – sectie RCS vonden in 2015 in totaal 154 evenementen plaats met muay thai/kickboksen/mixed martial arts-disciplines onder auspiciën van de bond. Bij deze evenementen vonden in totaal 3.175 partijen plaats in diverse klassen qua leeftijd (jeugd/senioren), geslacht (dames/heren) en wedstrijdniveaus (N-t/m A-klasse).
Volgens de aanwezigen tijdens de expertmeeting vormen deze gala's onder auspiciën van de FOG, zo'n drie kwart van alle evenementen in full-contact vechtsporten. Andere organisatoren van vechtsportgala's zijn onder meer de IRO (± twintig evenementen per jaar), de VON (± tien evenementen per jaar) en de WMF/WKA (± vijf evenementen per jaar), de MON/IFMA en MTBN.
Daarnaast blijft er nog een grijs gebied van gala's, demo's en onderlinge wedstrijden over waar geen 'bond' bij is betrokken en waar deelnemers niet worden geregistreerd.

Gemeenten

Gemeenten zijn autonoom in het beleid dat zij voeren ten aanzien van full-contact vechtsportevenementen: hierover bestaat geen landelijk beleid. Wel heeft een aantal gemeenten een verbod of specifiek vergunningenbeleid ontwikkeld voor (grote) vechtsportevenementen in navolging van geweldsincidenten uit het verleden, een aanvankelijk verbod op vechtsportevenementen door de gemeente Amsterdam en aangetoonde criminele praktijken rondom vechtsportgala's. Door een vergunningplicht in te stellen voor full-contact vechtsportgala's, dienen aanvragers aan verschillende voorwaarden te voldoen, zoals bijvoorbeeld aangesloten zijn bij de FOG-sectie RCS, het hanteren van leeftijdsgrenzen van deelnemers en regelgeving rondom alcoholische drankverkoop. Tevens is het mogelijk om vergunningaanvragen te onderwerpen aan een Bibob-toets, waarbij uitgebreide screening plaatsvindt van de organisatie, financiering en zakenrelaties. Vanuit het project Regulering full-contact vechtsporten is een informatiepakket samengesteld om gemeenten te ondersteunen bij de ontwikkeling van dergelijk beleid.
Amsterdam en de 21 gemeenten in de regio Noord-Holland Noord hebben ten aanzien van vechtsportgala's een gedegen veiligheidsbeleid opgesteld. In veel ander gemeenten is geen specifiek beleid en vallen vechtsportevenementen onder regulier evenementenvergunningenbeleid, dan wel passen zij regulier verhuurbeleid ten aanzien sportaccommodaties toe.

[7] Een beknopte eerste inventarisatie van de websites www.round1network.com over april-mei 2016 toonde een overzicht van 25 vechtsportgala's (voornamelijk kickboksen) verspreid over 20 grote en kleinere Nederlandse gemeenten. Op de website van de World Full Contact Association (onderdeel van de FOG - sectie RCS) staat een wedstrijdkalender die in de periode oktober–december 2016 in totaal 28 evenementen in 24 Nederlandse gemeenten vermeldt. Volgens de site kickboxstatistics.nl vonden in 2015 en in 2016 in totaal 128 kickboksgala's per jaar plaats. Enkele grotere en kleinere plaatsen waar (regelmatig) gala's plaatsvinden zijn Almere, Almelo, Assen, Breda, Den Haag, Dordrecht, Eindhoven, Geldrop, Groningen, Heerlen, Hellevoetsluis, Lisse, Norg, Ter Apel, Wassenaar, Winschoten, Wormer en Zutphen.

2.4 Veiligheid sporters

Naast het voorkomen van meerdere geweldsincidenten en de verbondenheid met (overige) criminele praktijken bij vechtsportgala's, was de bestaande problematiek rondom diverse – zowel meer medische als pedagogische - aspecten van veiligheid voor (jeugdige) wedstrijddeelnemers een belangrijke reden voor regulering van de vechtsport vanuit de overheid. Het bevorderen van de veiligheid vormt dan ook een van de zes centrale maatregelen, naast onder meer het hiermee samenhangend instellen van een keurmerk. In deze rapportage hebben we via diverse organisaties beschikbare gegevens verzameld van ontwikkelingen ten aanzien van het thema veiligheid.

Blessures

Op basis van epidemiologische cijfers over het voorkomen en de behandeling van sportblessures rapporteerde VeiligheidNL (2015) in haar factsheet *Sportblessures* dat vechtsporten (inclusief judo) tot de geprioriteerde sporten behoren gezien het hoge aantal vechtsportletsels dat op een spoedeisende hulp (SEH) wordt behandeld (zie tabel 2.8). Van de in totaal 130.000 behandelde sportblessures, komen vechtsporters met 4.400 (3%) samen met schaatsen op een gedeelde vijfde plaats na veldvoetbal, paardensport, hockey en zwemmen. Het (relatieve) aantal ziekenhuisopnamen bij vechtsportletsel is niet opvallend hoog; het risico op zwaarder letsel is vooral hoog bij wielrennen, motor-/autosport en paardensport (niet in tabel).

Tabel 2.8 SEH behandeling sportletsel naar takken van sport in 2013 (in aantallen)

	Aantal behandelingen op SEH afdeling	SEH-letsel risico (aantal per 1000 sporturen)	Aantal blessures	Blessurerisico (aantal per 1000 sporturen)
Totaal	130.000	0,054	4.500.000	2.0
Veldvoetbal	37.000	0,19	850.000	4.3
Paardensport	7.800	0,12	NB	
Hockey	6.900	0,23	NB	
Zwemmen	4.500	0,036	NB	
Vechtsport	4.400	0,1	180.000	4.3
Schaatsen	4.400	0,42	NB	
Volleybal	3.100	0,076	210.000	5.1
Tennis	2.400	0,035	160.000	2.3
Hardlopen	1.800	0,015	640.000	5.3
Fitness	1.600	0,0048	490.000	1.5

Bron: VeiligheidNL 2015 (Factsheet sportblessures, tabel 1)

NB is niet bekend

Ook lijkt sprake van een algemeen hoog blessurerisico (het aantal voorkomende sportblessures per 1000 sporturen), vergelijkbaar met veldvoetbal, maar minder groot dan hardlopen en volleybal. Van 2008 tot 2012 was sprake van een sterke groei onder vechtsportblessures, een verdubbeling van bijna 100.000 tot bijna 200.000 (zie bijlage figuur 1 van VeiligheidNL, 2015), mogelijk samenhangend met de toenemende populariteit van de 'hardere' vechtsporten als thai-/kickboksen onder jongeren en jongvolwassenen.

Fight Right Keurmerk (NIVM)

Het Nederlands Instituut voor Vechtsport en Maatschappij (NIVM) ontwikkelde in het verleden een zogenoemd Fight Right Keurmerk om het pedagogisch klimaat in vechtsportscholen te waarborgen. Volgens opgave van deze organisatie verleenden zij aan 24 thai-/kickboksclubs zo'n keurmerk, vooral in Amsterdam waar de gemeente sinds 2012 beleid op voert. Niet bekend is in hoeverre deze geaccrediteerde clubs zijn aangesloten bij de FOG – sectie RCS - of een andere bond.

Trainerslicentie FOG

Volgens opgave van de FOG - sectie RCS - hebben momenteel in totaal 60 trainers van bij de bond aangesloten clubs een trainerslicentie vanuit de bond. Dit betekent dat ze in het bezit zijn van een Leraar Martial Arts-diploma, dat past binnen de uniforme kwalificatiestructuur van sportbegeleiders zoals voorgeschreven door het ministerie van VWS en NOC*NSF. Op een totaal van meer dan 200 aangesloten vechtsportscholen is 60 geaccrediteerde trainers een beperkt aantal. Dat betekent niet dat aan de overige aangesloten scholen geen trainers verbonden zijn die een gedegen opleiding hebben genoten en verantwoord lesgeven, maar wel dat deze licenties nog niet zijn getoetst aan de huidige trainerslicentiecriteria van de FOG. Verder hebben 60 personen een promotorlicentie van de FOG - sectie RCS - en 25 personen een matchmakerlicentie: deze licenties worden jaarlijks afgegeven.

Geaccrediteerde ringartsen

Een andere belangrijke veiligheidsvoorwaarde bij full-contact vechtsportevenementen is dat er altijd een BIG geregistreerd arts aanwezig is. Verder dienen deze zogenoemde ringartsen te voldoen aan Richtlijn 17 van de richtlijnen voor medisch handelen van de Vereniging voor Sportgeneeskunde (VSG, 2015, p.12): 'De arts die betrokken is bij de begeleiding van vechtsportwedstrijden en -trainingen moet kennis van de medische risico's en van de vechtsport hebben, onafhankelijk zijn en zich beijveren voor een zo veilig mogelijke beoefening van deze sporten.' Deze artsen bepalen onder meer op basis van lijsten met startverboden of aangemelde deelnemers mogen vechten en in hoeverre het medisch verantwoord is dat vechtsporters die tijdens een evenement geblesseerd raken door mogen gaan. Het is niet bekend hoeveel ringartsen er werkzaam zijn en in hoeverre al deze artsen aan de genoemde richtlijnen voldoen.

3. Conclusies en aanbevelingen

Op basis van de geïnventariseerde databronnen over vechtsportdeelname en –aanbod kunnen we concluderen dat de full-contact vechtsporten kick-/thaiboksen en mixed martial arts in Nederland een toenemende populariteit kennen. Vergeleken met de meeste andere, reeds langere tijd beoefende, vechtsporten in Nederland (o.a. boksen, judo, karate, taekwondo) blijken exacte gegevens over (ontwikkelingen) in deelname via een bij NOC*NSF aangesloten landelijke bond lastig te achterhalen, mede vanwege de diffuse organisatievormen van deze full-contact vechtsporten in een veelheid van – veelal kleine/eenpersoons – (inter)nationale 'bonden' en organisaties.

Mede op basis van het ingezette landelijk beleid gericht op de regulering van vechtsporten, krijgt de centrale registratie en organisatie van de full-contact vechtsporten in toenemende mate vorm via de sectie ringcontactsporten van de Federatie Oosterse Gevechtskunsten. Daarbij zijn inmiddels 207 vechtsportscholen/wedstrijdteams aangesloten, verspreid over 96 Nederlandse gemeenten. Omdat individueel alleen wedstrijdsporters lid zijn (ongeveer 2000), ontbreekt nader overzicht van de totale achterban van de bij de aangesloten vechtsportclubs actieve vechtsporters, alsmede de sociale kenmerken van deze groep.

Op basis van verschillende algemene bevolkingsstudies waarin vragen over sportdeelname zijn opgenomen, stelden we vast dat vechtsportdeelname in brede zin het meest populair is onder 12-18-jarigen (5%) en daarna langzaam afneemt. Verder kenden de 'hardere' vechtsporten als boksen en kick-/thaiboksen vanaf 2000 een sterke groei onder 12-34-jarigen, terwijl de populariteit van judo, karate en taekwondo de afgelopen jaren stabiel bleef. Naar schatting bedraagt het aantal 12-34-jarige deelnemers aan ringcontactsporten minimaal 50.000. In grootstedelijke gemeenten als Amsterdam, behoort vechtsport tot de tien meest populaire sporten onder jongeren, vooral onder mannelijke, niet-westerse migranten. Ook onder kwetsbare groepen jongeren zoals uit gezinnen met beperkte financiële middelen is vechtsport populair, zo blijkt uit gegevens van het Jeugdsportfonds.

Wat betreft gegevens over full-contact vechtsportwedstrijden vindt de meerderheid (zo'n 60-70 procent) van de ongeveer 200 jaarlijkse vechtsportgala's onder auspiciën van de FOG – sectie RCS plaats. Er zijn nog steeds veel gemeenten die ook vergunningen verlenen aan gala-organisatoren die niet aan de FOG zijn verbonden. Dat kan onder meer gepaard gaan met grotere veiligheidsrisico's voor (jonge) deelnemers. Qua blessurerisico blijken vechtsporters (inclusief judo) relatief vaak letsel op te lopen dat leidt tot behandeling op een spoedeisende hulpafdeling. Het is niet bekend wat het aandeel thai-/kickboksers binnen deze groep is.

Op basis van de resultaten en conclusies en de bespreking daarvan met een beperkte groep experts, formuleren we de volgende vier aanbevelingen voor verdere monitoring en evaluatie in het kader van het voortgezette beleid rondom regulering van de vechtsport:

Beter in kaart brengen landelijke vechtsportdeelname

Om de vechtsportdeelname vanuit bevolkingsonderzoek beter in kaart te brengen, is het raadzaam om in een of meerdere metingen van geselecteerde landelijke en zeker ook stedelijke sportdeelnamestudies, nader onderscheid te maken in categorieën vechtsport, met name tussen de grotere (olympische) sporten taekwondo/karate en de full-contactsporten (vooral kickboksen/thaiboksen/mixed martial arts). Er is echter een voldoende grote steekproef nodig om zo'n onderscheid relevant te laten zijn.

Meer zicht op vechtsportaanbieders

De in tabel 2.7 gepresenteerde gegevens over de registratie van vechtsportaanbieders aangesloten bij NOC*NSF en de bij de Kamer van Koophandel geregistreerde sportaanbieders laten deels grote verschillen zien. Bovendien bestaat het vermoeden dat veel full-contact vechtsportaanbieders helemaal niet geregistreerd zijn. Mede door enkele gemeentelijke inventarisaties van verschillende soorten vechtsportaanbieders (o.a. verenigingen, bedrijven, overig) en eventuele vergelijking met de bij de FOG- sectie RCS aangesloten aanbieders, kan meer inzicht verkregen worden op aantallen en typen vechtsportaanbieders.

Verdiepend onderzoek sportscholen

Van de bij de FOG – sectie RCS aangesloten vechtsportscholen zijn momenteel alleen wedstrijdsporters individueel lid van de FOG. Een verdiepend vervolgonderzoek onder de aangesloten sportscholen zou meer zicht kunnen bieden op de brede (recreatie)deelname bij deze sportscholen, vergelijkbaar met andere bij NOC*NSF aangesloten (vecht)sportbonden. Behalve meer ledeninzicht kan zo'n studie door middel van vragenlijsten en/of interviews tevens meer inzicht bieden in aspecten zoals wedstrijddeelname en -organisatie, aantal (gecertificeerde) trainers en andere relevante (veiligheids)kwesties. Bij voorkeur worden vergelijkbare data verzameld bij sportscholen die niet bij de FOG - sectie RCS zijn aangesloten.

Inventarisatie lokaal beleid organisatie vechtsportgala's

Aangezien veel van de gesignaleerde problematiek rondom vechtsporten plaatsvindt rondom vechtsportgala's, is ook nadere monitoring van lokaal beleid wenselijk met betrekking tot de gevolgde procedures bij aanvragen voor vechtsportgala's. Een (periodieke) bevraging onder de gemeentelijke afdelingen Openbare Orde & Veiligheid zal beter inzicht kunnen geven in (ontwikkelingen in) de gevolgde procedures en gehanteerde criteria (o.a. inschatting veiligheidsrisico's) voor vergunningverlening bij aanvragen voor sportevenementen in het algemeen en vechtsportgala's in het bijzonder.

Referenties

Asscher, G. (2015). *Vechtersbazen*. Een cultureel-criminologische analyse van criminaliteit en full contact vechtsporten. Mastersscriptie Universiteit Utrecht (USBO).

Buysse, W. & Duijvestijn, P. (2011). *Vechtsport in de jeugdzorg. Ontwikkeling van 2 kansrijke vechtsportaanpakken ter bevordering van zelfbeeld en agressieregulatie.* Amsterdam: DSP-groep BV.

Dortants, M. & Bottenburg, M. van (2013). *Aanzien en overleven in een sport vol passie: over regulering van full contact-vechtsporten.* Utrecht: USBO, Universiteit Utrecht.

Elling, A. & Wisse, E. (2010). *Beloften van vechtsport*. Nieuwegein/ 's-Hertogenbosch: Arko Sports Media/ W.J.H. Mulier Instituut.

Endresen, I.M. & Olweus, D. (2005). Participation in power sports and anti-social involvement in preadolescent and adolescent boys. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 46/5: 468-478.

Koolwijk, M. van, Lagendijk, E. & Egdom, H. van (2015). *Eindrapportage regulering full contact vechtsporten "Regulering vechtsport is samenspel"*. Arnhem: NOC*NSF.

Lawant, A. (2013). *Knokkend uit eigen schaduw; Kickboksen in Nederland. Van versnipperd naar eenheid, van ongeorganiseerd naar gereguleerd: de oplossing voor een beter imago*. Scriptie, Hogeschool van Amsterdam.

Loef, L. & Lagendijk, E. (2015). *Bad boys network. Over de relatie tussen full contact vechtsport en criminaliteit*. Amsterdam: DSP-groep BV.

Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (2006). *Programma Meedoen allochtone jeugd door sport 2006-2010.* Den Haag.

Nichols, G. & Crow, I. (2004). Measuring the impact of crime reduction interventions involving sports activities for young people. *The Howard Journal*, 43/3: 267-283.

Selten, R. Greven, J.& Bosveld, W.(2013). *Sportmonitor 2013. Inzicht in het sportgedrag van Amsterdammers.* Amsterdam: Gemeente Amsterdam/Onderzoek & Statistiek.

Twemlow, S.W., Biggs, B.K., Nelson, T.D., Vernberg, E.M., Fonagy, P. & Twemlow, S.W. (2008). Effects of participation in a martial arts-based antibullying program in elementary schools. *Psychology in the school*, 45/10: 947-959.

Theeboom, M. & Verheyden, E. (2011). *Vechtsporten met een +. Extra kansen voor kwetsbare jongeren*. Brussel: Uitgeverij VUBPRESS.

Vertonghen, J. (2011). *The analysis of contextual factors in youth martial arts practice*. Brussels: Uitgeverij VUBPRESS Brussels University Press.

Veiligheid NL (2015). *Sportblessures. Blessurecijfers*. Amsterdam: Veiligheid NL.

Wagnsson, S., Augustsson, Ch. & Patriksson, G. (2013). Associations between sport involvement and youth psychosocial development in Sweden: a longitudinal study. Journal of sport for Development, 1(1), 37-47.

Bijlage

Tabel B2.1 Aantallen bij de Federatie Oosterse Gevechtskunsten – sectie ringcontactsporten aangesloten sportscholen (n=207) naar gemeente (n=96)

Amsterdam	24	Buren	1	Tytsjerksteradiel	1
's-Gravenhage	17	Capelle aan den IJssel	1	Uithoorn	1
Rotterdam	13	De Bilt	1	Velsen	1
Almere	11	Doetinchem	1	Venlo	1
's-Hertogenbosch	7	Edam-Volendam	1	Venray	1
Utrecht	5	Enschede	1	Vlagtwedde	1
Alkmaar	4	Geldermalsen	1	Weert	1
Groningen	4	Gouda	1	West Maas en Waal	1
Heerlen	4	Hengelo	1	Westland	1
Zaanstad	4	Hilversum	1	Wijdemeren	1
Alphen aan den Rijn	3	Hoorn	1	Winterswijk	1
Bodegraven-Reeuwijk	3	Huizen	1	Woerden	1
Eindhoven	3	IJsselstein	1	Wormerland	1
Haarlemmermeer	3	Kaag en Braassem	1	Zeist	1
Heerhugowaard	3	Kampen	1	Zuidplas	1
Helmond	3	Katwijk	1	Zwolle	1
Amersfoort	2	Leidschendam-Voorburg	1	Zevenbergen	1
Amstelveen	2	Lelystad	1	Zoetermeer	1
Breda	2	Maasgouw	1	Zoetermeer	1
Den Helder	2	Meppel	1	Zuidlaren	1
Emmen	2	Midden-Delfland	1	Zutphen	1
Haarlem	2	Midden-Drenthe	1	Zwaag	1
Langedijk	2	Moerdijk	1	Zwammerdam	1
Lansingerland	2	Nieuwegein	1	Zwolle	1
Leiden	2	Nissewaard	1		
Nijmegen	2	Noordenveld	1		
Purmerend	2	Noordwijk	1		
Sittard-Geleen	2	Noordwijkerhout	1		
Tilburg	2	Peel en Maas	1		
Veenendaal	2	Ridderkerk	1		
Zoetermeer	2	Rijswijk	1		
Zutphen	2	Roermond	1		
Apeldoorn	1	Roosendaal	1		
Arnhem	1	Schagen	1		
Assen	1	Schiedam	1		
Bergen op Zoom	1	Slochteren	1		
Beuningen	1	Smallingerland	1		
Beverwijk	1	Steenwijkerland	1		
Brummen	1	Stichtse Vecht	1		
Bunnik	1	Tynaarlo	1		

Herculesplein 269 | 3584 AA Utrecht | Postbus 85445 | 3508 AK Utrecht
T +31 (0)30 721 02 20 | info@mulierinstituut.nl | www.mulierinstituut.nl